

Прилог о економско-социјалном положају колониста на Косову и Метохији 1918–1941

АПСТРАКТУМ: У периоду између два светска рата власти Краљевине СХС/Југославије радиле су на спровођењу аграрне реформе и колонизације српског становништва на простору Косова и Метохије. Циљеви аграрне реформе и колонизације били су вишеструки: решавање економско-социјалног питања сиромашног, беземљашког сељаштва из различитих крајева државе Срба, Хрвата и Словенаца, укидање феудалних односа на Косову и Метохији, реализација националне политике која је ишла ка успостављању етничке равнотеже у односу на муслимански и албански живаљ који је после доласка Косова и Метохије у оквире српске и југословенске државе, почетком 20. века, на том подручју чинио велику већину становништва. На основу архивске грађе у фондовима Архива Југославије, пружа се увид у економско-социјални положај колониста у привредној и друштвеној структури средине у коју су досељавани.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: аграрна реформа, колонизација, Косово и Метохија, економско-социјални положај, архивска грађа

Простор Косова и Метохије је после Првог балканског рата ушао у састав Србије и Црне Горе, а после Првог светског рата у састав Краљевине СХС (Југославије). На том простору у раздобљу од 1918. до 1941. године досељаван је српски живаљ из разних, претежно пасивних крајева државе Срба, Хрвата и Словенаца. Досељавање, односно колонизација коју су дириговале власти, и аграрна реформа која је реализована упоредо са њом, имали су за циљ, како се то званично саопштавало, решавање економско-социјалног питања сиромашног, беземљашког сељаштва, укидање феудалних односа на Косову и Метохији и подизање економије запуштеног косовско-метохијског подручја.¹ Такви циљеви, по свему судећи, ипак нису били

¹ Покретач привредног развоја Косова и Метохије требало је да буде аграрна реформа којом би велика феудална газдинства и неискоришћене површине пољопривредног земљишта (утрине, плодно шумско тле, напуштена имања Албанаца, итд.) прешли у

једини, а аграрна реформа и досељавање колониста нису текли без бројних оспоравања. Још за време њиховог спровођења, али и када су биле завршене, аграрна реформа и колонизација изазивале су низ контроверзи и противречних мишљења. Њихова појава у највећој мери била је проузрокована многим нерегуларностима и пропустима, најчешће у вези са додељивањем земљишта колонистима. Томе је, међутим, знатно допринео и став дела политичке јавности Краљевине СХС/Југославије, потом и став политичког естаблишмента који се на владајућим позицијама учврстио после Другог светског рата, према којем су аграрна реформа и колонизација представљале политички пројекат српске буржоазије, чији је искључиви циљ био потискивање муслиманског и албанског елемента на Косову и Метохији и потпуна интеграција те територије у српски и југословенски државно-политички систем.

Колонизација на Косову и Метохији започета је непосредно после Првог светског рата (1918). У одређеној мери, међутим, она је покренута већ у данима после окончања Првог балканског рата, када то подручје напуштају турске власти и када оно долази под суверенитет српске и црногорске државе. У том првом периоду колонизација се одвијала стихијски и у готово безначајном обиму, без одговарајућих мера аграрне реформе, без адекватног плана и организације, углавном на иницијативу самог становништва. И то само до 1913. године. Други балкански рат, а затим и Први светски рат, довели су до тога да се колонизација на Косову и Метохији одложи и да у већим размерама започне тек после 1918. године.

Процес колонизације трајао је 23 године, све до почетка Другог светског рата. Толико је трајао и процес аграрне реформе. У односу на период између Првог балканског и Првог светског рата, аграрној реформи и колонизацији овог пута се приступило системски, уз доношење законских одредби чији је циљ био да оба процеса буду правно регулисана на одговарајући начин. О озбиљности са којом је држава намеравала да крене у решавање аграрног питања на читавој територији говори проглас регента Александра Карађорђевића, који се 24. децембра 1918. становништву тек формиране Краљевине СХС обратио следећим речима: „Ја желим да се одмах приступи правилном решењу аграрног питања и да се укину кметства и велики земљишни поседи. У оба случаја земља ће се поделити међу сиромашне земљораднике с правичном надокнадом досадашњим власницима њеним. Нека сваки Србин, Хрват и Словенац буде на својој земљи господар. У слободној држави нашој може да буде и биће само слободних власника земље. Зато сам позвао моју владу да одмах образује комисију која ће спремити решење аграрног питања а сељаке кметове позивам да с поверењем у моју краљевску реч мирно саче-

кају да им наша држава законским путем преда земљу која ће унапред бити само Божја и њихова као што је то одавно у Србији”.²

Прогласом Александра Карађорђевића прокламовано је да ће се предузети решавање аграрног питања на целој територији Краљевине СХС. То је било прво званично обећање нове државе да ће се укидањем заосталих феудалних односа и великих земљишних поседа сељаштву обезбедити право на земљу од чега је зависила његова егзистенција. У складу са прогласом, већ 27. фебруара 1919. објављене су за територију целе Краљевине *Претходне одредбе за припрему аграрне реформе* којима су постављене основе за законско деловање у правцу остварења прокламованих циљева. Исте године, 2. априла, формирано је Министарство за аграрну реформу, а уредбом о њему 1920. основане су аграрне дирекције у покрајинским центрима са аграрним повереништвима у важнијим местима, као тела која ће одлуке и активности министарства спроводити на регионалном и локалном нивоу.³ Од посебног значаја за Косово и Метохију, као делове територије Јужне Србије (у коју су убрајани заједно са Македонијом), било је формирање Аграрне дирекције у Скопљу, а затим доношење *Уредбе о насељавању Јужних крајева* 24. септембра 1920. године.⁴

После завођења личног режима краља Александра I Карађорђевића, што је за последицу имало реорганизацију државне управе, Министарство за аграрну реформу престало је да постоји 31. марта 1929. године. Послове аграрне реформе и колонизације преузело је Министарство пољопривреде, а у оквиру њега Одељење за аграрну реформу. Уредбом о уређењу Министарства пољопривреде, од 31. јула 1929, то Одељење је добило два одсека: Одсек за северне крајеве и Одсек за јужне крајеве. Први одсек имао је задатак да спроводи аграрну реформу и колонизацију у северним, а други у јужним крајевима Краљевине Југославије (у Јужној Србији, у Босни, Херцеговини, Далмацији).⁵ До измена у организацији аграрне реформе и колонизације убрзо затим дошло је и у погледу правне регулативе. Две године касније донети су нови закони којима је претходне требало исправити и допунити. Један од њих – *Закон о насељавању Јужних крајева* – директно се односио на Косово и Метохију. Донет је 11. јуна 1931, при чему је 24. јуна 1933. у одређеној мери измењен.⁶ Тим законом, уместо дотадашње Аграрне дирекци-

² Milovan Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1941)*, Priština 1981, 42.

³ Атанасије Урошевић, *Аграрна реформа и насељавање*, у: Споменница двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937, Скопље 1937, 826.

⁴ Ђорђе Крстић, *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево 1928, 3.

⁵ Комнен Пијевац, Миладин Милошевић, Вукман Боричић, *Водич кроз фондове Краљевине Југославије*, Архив Југославије, Београд 2000, 95.

⁶ Богдан Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918–1941*, Београд 2002, 88.

је формирано је Врховно повереништво аграрне реформе у Скопљу, које ће под тим називом функционисати све до почетка Другог светског рата.⁷

У раздобљу од 1918. до 1941. године на Косову и Метохији, на земљишту добијеном променама у аграрним односима, насељено је око 12.000 породица, или нешто више од 54.000 људи.⁸ Колониста је било из различитих крајева Краљевине СХС/Југославије: из Црне Горе, Херцеговине, Босне, Србије. Највећи део њих насељен је у Ђаковичком, пећком, гњиланском, грачаничком, а онда и у подримском, вучитрнском, лабском срезу. У Ђаковичком срезу насељено је 12.232, у пећком 7.970, гњиланском 7.857, источком 5.406, грачаничком 5.332 итд.⁹ Другим речима, највише колониста насељено је у области метохијске котлине, затим у области косовске равни, односно у целинама где су постојале могућност бављења земљорадњом и релативно добре саобраћајне везе. Укупан број насеља у која су колонисти насељени средином 1940. године износио је 594.¹⁰ Међу тим насељима било је оних старијих, у која су колонисти долазили као придошлице и у којима је понекад било могуће наићи само на по једну колонистичку кућу. Било је, међутим, оних која су подизана као нова, управо колонистичким насељавањем. У групи насеља другог типа, у колонијама у правом смислу речи, по бројности становништва издвајали су се Витомирица (до 1940. године насељено 357 породица), Добруша (350), Лумбарда (187), Ново Чикатово (163), Обилић (122) и друга.¹¹

Циљеви аграрне реформе и колонизације на Косову и Метохији реализовани су у одређеној мери. Феудални систем који је постојао до Првог балканског рата у Краљевини СХС/Југославији коначно је укинут. Бројно сиромашно сељаштво, које је живело у привредно неразвијеним крајевима државе Срба, Хрвата и Словенаца, где су услед велике густине насељености по хектару обрадиве површине економске прилике биле веома тешке, дошло је до сопствене земље, захваљујући чему је била постављена основа за побољшање његове егзистенције, самим тим и основа за побољшање економског стања на читавом косовско-метохијском подручју. Број досељеног становништва, углавном Срба, није био занемарљив.¹² Његовим насељавањем на добијену земљу у одређеној мери мењана је слика Косова и Метохије: у демографском, етничком, националном погледу.

⁷ Гојко Маловић, *Установе аграрне реформе Краљевине Југославије 1919–1941*, Архив, год. 7, бр. 1–2, Београд 2006, 18.

⁸ М. Obradović, *n. d.*, 221.

⁹ Архив Југославије (АЈ), Установе аграрне реформе Краљевине Југославије, 96-31-86, Статистички преглед колонизације на Косову и Метохији из 1940. године.

¹⁰ АЈ, 96-21-69, Списак колонија на територији Јужних крајева, к. бр. 36982/VIa, 8. јун 1940.

¹¹ Исто.

¹² Према подацима сакупљеним крајем 1939, а које је надлежно министарство Краљевине Југославије представило као крајње, у односу на укупан број становништва Косова и Метохије колониста је било 9,2%. – АЈ, 96-31-86, Графички преглед колонизације по срезовима од почетка па до 1941. године.

Аграрна реформа и колонизација нису изведене до краја. Обављене су само половично. Један од главних узрока била је спорост у њиховом спровођењу. Земља намењена аграру није издељена у потпуности, чиме ни становништво коме је била неопходна није решило своје економско и социјално питање. Због нестручног, непланског и произвољног рада земља је често дељена погрешно и на штету становништва које није било укључено у програм аграрне реформе. Недовољно познавање терена и прилика у појединим крајевима доводило је до тога да насељеницима буде додељена јалова земља или земља коју је само уз велики напор тек донекле било могуће култивисати. Осим ситних бенефиција, држава и надлежни органи често нису пружали било какву помоћ. Аграрна реформа и колонизација су бројним појединцима из структура власти, штавише, служиле као монета за поткусуривање, за политиканство, за остваривање личних интереса. Колонисти су у великој мери били препуштени сами себи, без изгледа да у новој средини остваре сан о бољем животу. Тај сан је у потпуности распршен 1941. године, када је са почетком Другог светског рата највећи део колониста и њихових породица пао под удар окупатора и оружаних албанских формација. Тада долази до њиховог прогона, до уништавања њихове имовине, до физичке ликвидације. После Другог светског рата избеглим колониистичким породицама забрањен је повратак на имања која су добили аграрном реформом, а непокретна имовина коју су на тим имањима имали трајно им је одузета.¹³

Архивска грађа о аграрној реформи и колонизацији на Косову и Метохији у фондовима Архива Југославије

Документарна сведочанства о аграрној реформи и колонизацији на Косову и Метохији 1918–1941. године остала су сачувана у виду архивске грађе разних стваралаца. У питању су првенствено ствараоци који су непосредно били укључени у процес спровођења аграрне реформе и колонизације на целокупној територији Краљевине СХС/Југославије. То су: Министарство за аграрну реформу и Министарство пољопривреде, које је 1929. године преузело надлежности укинутаг Министарства за аграрну реформу.

¹³ Више о аграрној реформи и колонизацији на Косову и Метохији, осим у наведеним делима, видети и у: Никола Ј. Гаћеша, *Насељавање Косова и Метохије између два светска рата и решавање насељеничког питања после Другог светског рата*, у: Радови из аграрне историје и демографије, Нови Сад 1995; Исти, *Страдање српских насељеника у Другом светском рату*, у: Радови из аграрне историје и демографије, Нови Сад, 1995; Vlado Jovanović, *Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije*, Tokovi istorije, br. 3/2006, Beograd, 2006; Александар Павловић, *Осврт на аграрну реформу и колонизацију Срба и Црногораца на простору Косова и Метохије у периоду између 1912. и 1941. године*, Баштина, бр. 21, Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић, 2006; Исти, *Просторни распоред Срба и Црногораца колонизованих на Косову и Метохији у периоду између 1918. и 1941. године*, Баштина, бр. 24, Приштина – Лепосавић, 2008; Исти, *Насеља Срба и Црногораца колонизованих на Косову и Метохији у периоду између 1918. и 1941. године*, Баштина, бр. 25, Приштина–Лепосавић 2008; итд.

Архивска грађа тих стваралаца, заједно са подручним и локалним органима, у које, бар када је реч о Косову и Метохији, као најважније спада Врховно аграрно повереништво у Скопљу, остала је сачувана у сасвим малом обиму, израженом у промилима у односу на укупну количину изворно настале грађе. Њени остаци данас су похрањени у Архиву Југославије, у централној архивској установи за чување материјала и докумената који се односе на Краљевину СХС/Југославију, на државу ФНРЈ и СФРЈ, а онда и на заједничку државу Србије и Црне Горе насталу 1992. године (СРЈ и СЦГ). Фонд Архива Југославије у којем је смештена архивска грађа о аграрној реформи и колонизацији, како на ширем подручју државе Срба, Хрвата и Словенаца (у Војводини, Славонији, Македонији), тако и на Косову и Метохији, а која је настала радом поменути два министарства и њихових подручних и локалних органа, носи обједињени назив *Установе аграрне реформе Краљевине Југославије 1919–1941. године*.¹⁴

Архивска грађа о аграрној реформи и колонизацији на Косову и Метохији, поред наведених, настала је радом још неколико других стваралаца, оних који су са аграрном реформом и колонизацијом у мањој или у већој мери долазили у посредан контакт. Реч је о највишим државним установама Краљевине СХС/Југославије: о Краљевом двору, Министарству унутрашњих послова, Министарству финансија, Централном пресбируу (основаном 1929. при Председништву Министарског савета), итд. Сваки од тих стваралаца питањима аграрне реформе и колонизације приступао је у складу са својом функцијом. Краљев двор, као „кућа“ неприкосновеног суверена, који је „бринуо“ о својим поданицима, имао моћ да помилује, да ублажи поједина судска решења и одлуке, да изађе у сусрет појединцима уважавањем њихових молби, захтева, у монархистичком уређењу Краљевине СХС/Југославије фигурирао је као институција чије су надлежности „по правилу“ превазилазиле хладне и рационалне оквири осталих институција државе. У складу са тим, на адресу те институције српски колонисти на Косову и Метохији, али и староседеоци, с времена на време слали су различите молбе, жалбе и захтеве, такође и изразе најдубље оданости, захвалности, на које је Краљев двор готово увек на одговарајући начин одговарао. Министарство унутрашњих послова и Министарство финансија у додир са аграрном реформом и колонизацијом долазили су на свој начин: прво, кроз интервенисање и посредовање у одржавању јавног реда и мира међу становништвом на подручјима која су аграрном реформом и колонизацијом била обухваћена; друго, спровођењем финансијске и пореске политике и надгледањем остваривања права и обавеза која су по том питању припадала корисницима аграрне реформе и колонистима. Централни пресбиру је функционисао као општедржавна обавештајна служба и имао је задатак да прикупла информације и вести политичког, финансијског, привредног карактера у вези са приликама у земљи и ван ње, да домаћу и страну јавност обавештава о

¹⁴ Г. Маловић, *н. д.*, 16, 18–19.

унутрашњим и спољнополитичким дешавањима у Краљевини Југославији. Аграрну реформу и колонизацију на Косову и Метохији пратио је кроз писање домаће и стране штампе, реаговања политичких и привредних субјеката у земљи и иностранству итд.

У архивској грађи наведених стваралаца, докумената о аграрној форми и колонизацији на Косову и Метохији има у оноликој мери колико су ти ствараоци са аграрном реформом и колонизацијом долазили у контакт. То значи да се такви документи у архивској грађи Краљевог двора, Министарства унутрашњих послова, Министарства финансија, Централног пресбиороа, итд., јављају углавном спорадично, често у фрагментима и расути на разним странама. Реч је о: бројним молбама и захтевима поднетим од стране колониста; разним уговорима, споразумима, решењима; судским списима који се односе на регулисање имовинско-правног положаја колониста; пореским извештајима; полицијским и другим саопштењима у вези са одређеним кривичним делима или односом локалног становништва према досељеницима; чланцима у штампи, итд. Та документација данас је похрањена такође у Архиву Југославије, у фондовима архивске грађе који носе називе по ствараоцима захваљујући чијем раду је грађа настала. У питању су фондови: *Двор Краљевине Југославије, Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије, Министарство финансија Краљевине Југославије, Централни пресбиоро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије* итд.¹⁵

Економско-социјални положај колониста у светлу података у архивској грађи

У архивској грађи Архива Југославије информације о економском и социјалном положају колониста на Косову и Метохији јављају се веома

¹⁵ На поједину архивску грађу у вези са аграрном реформом и колонизацијом на Косову и Метохији у Архиву Југославије могуће је наћи и у фондовима *Министарства правде Краљевине Југославије, Министарства просвете Краљевине Југославије*, као и у збирци *Др Милана Стојадиновића*. Јусуф Османи у докторској дисертацији *Архивска грађа о аграрној реформи и колонизацији на Косову 1918–1941*, која је остала у рукопису, наводи низ додатних установа, стваралаца архивске грађе, које су долазиле у додир са аграрном реформом и колонизацијом на Косову и Метохији. Међу њима помиње Виши аграрни суд у Скопљу и његове подручне органе, затим Војску Краљевине СХС/Југославије, поједина дипломатска представништва ван земље (Сталну краљевску делегацију при Друштву народа у Женеви, Посланства у Лондону и Анкари), неколико иностраних организација (Косовски комитет у Албанији, министарства унутрашњих и иностраних послова Албаније), Комунистичку партију Југославије и др. За архивску грађу која је настала делатношћу тих установа, а која је остала сачувана, Османи каже да је после Другог светског рата похрањена у неколико архивских институција на подручју бивше Југославије: у Архиву Косова и Метохије у Приштини, Архиву Македоније у Скопљу, Архиву Војноисторијског института у Београду. – Jusuf Osmani, *Arhivska građa o agrarnoj reformi i kolonizaciji na Kosovu 1918–1941*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Ljubljani, Ljubljana 1984, 143–145, 161–163.

фреквентно. У готово сваком од докумената (у молбама, решењима, извештајима, саопштењима итд.), скоро увек се наилази бар на неки траг који посредно или непосредно указује на економски или социјални положај колонизованог живља. Оно што је на основу тих трагова очигледно јесте да су колонисти махом били сељаци и земљорадници. Дobar део њих долазио је на Косово и Метохију из области Краљевине СХС/Југославије у којима се земљорадњом бавио мало или готово никако (на пример, колонисти из Црне Горе). Разлог њиховог доласка на Косово и Метохију био је тај што су у крајевима у којима су раније живели економске прилике биле изузетно лоше услед чега је и њихов економски положај био на изузетно ниском нивоу. Очекивало се да ће насељавањем на земљи добијеној аграрној реформом и њеним обрађивањем, тај положај у знатној мери бити побољшан.

Како се према подацима у архивској грађи види, то се није догодило. По насељењу на Косово и Метохију економски положај колониста скоро уопште није био побољшан. Напротив. Уколико се изузме извештај београдског дневног листа *Време* из 1933. године, у којем се наводи да аграрна продукција бележи добре резултате,¹⁶ одакле произлази да колонисти свакако убиру одређене приходе, у архивским документима нема ниједног податка који би макар наговестио да је економски положај колониста био задовољавајући. За разлику од тога, у њима је могуће срести саопштења да се колонисти налазе у тешком положају, да немају хране и да гладују,¹⁷ да један део колониста „оставља утисак велике сиротиње“,¹⁸ да живе у највећој беди¹⁹ итд.

Сиромаштво је пратило колонизовано становништво и после досељења на Косово и Метохију. У много случајева оно је било још веће него пре тога. Дошавши са основним инвентаром на нова огњишта, и са нешто мало новчаних средстава, добар део колониста је релативно брзо остајао скоро без ичега. Од пољопривреде се углавном није могло живети,²⁰ а додатна оп-

¹⁶ „У својој колонизационој политици на Југу“, каже се у том извештају, „држава тежи да се земља обрађује помоћу модерног пољопривредног оруђа, које се даје насељеницима преко њихових аграрних задруга. Захваљујући том рационалном начину производње, ни у самом почетку насељавања аграрна продукција није подбацила, већ је, напротив, порастао жетвени принос свих житарица, а нарочито пшенице“. – АЈ, Централни пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије, 38-505-657, Чланак из листа *Време* под називом „Колонизација нашег Југа“ од 18. августа 1933.

¹⁷ АЈ, Двор Краљевине Југославије, 74-56-77, Допис Канцеларије краља Министарству за аграрну реформу, из 1929. године, у вези са приликама у којима живе колонисти у Метохији.

¹⁸ АЈ, 74-56-77, Извештај Косте Крстића, шефа Канцеларије краља, о стању на пољу колонизације у Ђаковичком срезу, 23. јануар 1932.

¹⁹ АЈ, Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије, 14-178-658, Допис од 31. јануара 1921. у којем се начелству полиције Косовског округа у Приштини саопштава садржај писма које шаљу колонисти из села Пожарање, код Гњилана, а у којем се жале на свој тежак положај.

²⁰ Београдски лист *Трговачки гласник* 1929. године пише о условима и о резултатима привређивања једне трочлане породице колониста. Поредњи приходе које та породица остварује радом на свом имању и расходе које је обавезна да измири, долази до за-

терећења долазила су од стране државе која је била неумољива у наплати пореза. Приходи стицани радом на имању, који су просечној породици остајали после подмирења елементарних животних трошкова и пореских давања,²¹ нису могли ни приближно да задовоље њене свакодневне потребе у одевању, исхрани (за куповину кафе, шећера, пиринча), у набавци неопходног посуђа, намештаја, алата и оруђа, у одржавању домаћинства, добављању огрева и сл.²² О стицању нечег више најчешће се није могло ни да размишља. Пољопривреда, која је имала проблем са ефикасношћу, а која се претежно заснивала на узгоју појединих житарица, крмног биља и нешто мало поврћа, представљала је основну базу економије, док је бављење воћарством, виноградарством, сточарством, изискивало знатна материјална средства услед чега те делатности за највећи део колониста, који је чинило сиромашно сељаштво, нису биле готово уопште исплативе. У не малом броју случајева, економија колонистичких домаћинстава опстајала је захваљујући споредним изворима прихода, надничењу некога од чланова породице на туђем имању,²³ раду у додатним делатностима (на јавним радовима које је финансирала држава: на изградњи путева, копању канала), служби у војним граничним трупима и у жандармерији и сл.²⁴

Тежак економски положај колониста на Косову и Метохији био је оптерећен и обавезним чланством у аграрним заједницама (задругама), које су за пружање својих услуга наметале различите трошкове,²⁵ услед чега су фи-

кључка да плаћање трошкова које изискују радне и животне потребе, а онда и плаћање пореза држави, у огромној мери „гута“ добит до које се долази обрадом земље и радом на имању. – АЈ, 38-505-657, Чланак из листа *Трговачки гласник* под називом „Једна насељеничка економија“ од 3. децембра 1929.

21 Према писању новинара *Трговачког гласника*, годишњи приход који је породици колониста остајао после подмирења свих трошкова једва да је износио половину укупних прихода добијених обрадом земље и продајом аграрних производа. – Исто.

22 Исто.

23 Исто.

24 О ангажовању колониста на јавним радовима, у војним трупима и жандармерији, у архивској грађи углавном се говори као о мерама које би држава тек требало да предузме како би колонистима била омогућена додатна зарада. О томе, на пример, у: АЈ, 74-56-77, Допис Канцеларије краља Министарству за аграрну реформу, из 1929. године, у вези са приликама у којима живе колонисти у Метохији; АЈ, 74-51-72, Резолуција Савеза аграрних заједница о мерама које треба предузети у правцу побољшања животних услова колониста, 31. март 1934, итд.

25 Аграрне заједнице требало је да послуже као сервис у служби колониста: за заштиту њихових интереса, пружање помоћи у изградњи кућа, у пољопривреди, у набавци алата, оруђа, неопходних сировина и сл. У архивској грађи скоро нигде се не помиње да су ту функцију оне заиста обављале. Насупрот томе, на неколико места могуће је наићи само на упозорења да су колонисти оптерећени трошковима које им аграрне заједнице намећу, а за шта они за узврат не добијају ништа. – АЈ, 74-56-77, Извештај Косте Крстића, шефа Канцеларије краља, о стању на пољу колонизације у Ђаковичком срезу, 23. јануар 1932.

нансијски губици и дугови досељеника стално расли. С тим у вези, а како би им била олакшана материјална ситуација, представници тих истих аграрних заједница у неколико наврата предлагали су да се колонистима пружи економска помоћ и да им се отпишу бар дуговања која су на име пореских обавеза имали према држави.²⁶ Како је то на основу архивске грађе могуће видети, држава углавном није имала довољно слуха за прихватање тих мера и највероватније их је само ретко спроводила.²⁷

У хијерархијском смислу, готово идентичан са економским био је и социјални положај колониста. Као сиромашни сељаци, који једва да су имали изворе прихода, заузимали су изузетно ниско место у друштвеној структури Косова и Метохије. Поред тога, због произвољних одлука аграрних власти, услед којих им је додељивана земља која је неретко без основа одузимана локалном становништву, пре свега муслиманима и Албанцима,²⁸

²⁶ АЈ, 74-51-72, Резолуција Савеза аграрних заједница о мерама које треба предузети у правцу побољшања животних услова колониста, 30. март 1936; АЈ, Министарство финансија Краљевине Југославије, 70-56-104, Записник са конференције одржане у Министарству пољопривреде са представницима Савеза аграрних заједница и колониста, 30. јануар 1940.

²⁷ Само у једној од неколико резолуција које је Савез аграрних заједница донео на својим конгресима стоји да је држава отписала дугове колонистима. „Конгрес је“, пише у резолуцији из 1936. године, „са великим одушевљењем поздравно извештај своје управе да су Краљевска влада и Народно представништво донели одлуку да се изврши отпис насељеничких дугова, чиме им се у овој тешкој привредној кризи олакшава ситуација и пружа могућност да се одрже и економски ојачају на својим колонијама и да буду, више него до сада, корисни себи, друштву и држави“. – АЈ, 74-51-72, Резолуција Савеза аграрних заједница о мерама које треба предузети у правцу побољшања животних услова колониста, 30. март 1936.

²⁸ У архивској грађи има доста докумената о произвољном одузимању земљишта. Најчешће је реч о молбама које је локални, првенствено муслимански и албански живаљ слао Министарству за аграрну реформу и Краљевом двору, а у којима се тражи да се преиспитају и пониште поједине одлуке донете на његову штету. У једној од тих молби износи се како је житељима села Думош, на подручју Лаба, без било каквог основа и плана, одузето 20 хектара пашњака за потребе колонизације. У молби представник села, Сабит Бајрамовић, каже следеће: „(...) аграрне власти среза Лабског вршиле су ограничавање овог нашег пашњака и од истог нам одузели, управо одредили, 20 хектара за аграрне сврхе (...) и то је аграрна власт радила не мером са инструментима већ, онако од прилике’ и ако се ова намера аграрних органа оствари онда село Думош нема шта друго чинити до услед немогућности опстанка да напусти своје домове и да иде у свет главом без обзира. Да је питање одузимања овог сеоског пашњака истовремено и питање опстанка целог села наводим један немио случај а то је да је поводом овога дошло до погибије између неких лица, која су без икаквог решења и одобрења власти дошла и почела самовласно орати и заузимати овај наш пашњак те су грађани села Думоша у одбрани својих животних интереса устали у одбрану своје имовине и тако је било жртава са обе стране (...)“. У другој молби, упућеној кнезу намеснику Павлу Карађорђевићу, Азир Љаха, житељ села Балај у пећком срезу, износи сличан проблем: „Пре два месеца нека Аграрна комисија, не дајући ми никакво решење нити наводећи какав законски основ, усмено ми саопштава да напустим са породицом кућу и имање, јер је додељено насељеницима. Немајући куда, ја се усуђујем обратити се Вашем Краљевском Височанству као заштитнику закона и правде у тврдој нади да ће моћна реч Вашег Краљевског Височанства спасти мене и породицу од пропасти, на

колонисти су у месту насељавања пуно пута наилазили на отпор, на отворени антагонизам, па чак и на физичке нападе од стране староседелаца.²⁹ На њих се гледало као на уљезе, дочекивани су са презиром и омаловажавањем, а у много случајева били су скоро обесправљени. Понекад су били излагани угњетавању и самовољном понашању државних и полицијских органа, у прилог чему, на пример, говори жалба 16 колонистичких породица насељених у селу Трпеза, код Гњилана, поводом претњи и непријатељства којима су изложени од стране староседелаца на челу са наредником у локалној жандармеријској станици. У тој жалби, упућеној почетком 1932. године краљу Александру I Карађорђевићу, те породице овако образлажу свој положај: „Одмах чим смо почели да се селимо у овом селу, сељани села Трпеза староседеоци, како муслимани тако и Срби почели су да нас мрзе и да нас киње као да им ми ово имање које нам држава даје за насељење самовласно заузимамо. Због овога ми смо се чудили како ћемо опстати, па смо имали наду у жандармеријску станицу која се ту у селу налазила, те се нисмо толико ни плашили претњи сељана – староседелаца; али су ови то дознали и почели су да облећу око командира жандармеријске станице, наредника Станишића Маноила, те су му понудили за жандармеријску станицу изван простор земљишта и то одмах на прагу наших врата, где нам тај простор служи за прогон стоке на сеоску утрину, за заветину – крст за сеоску славу коју смо од како смо дошли заславили као сеоску, и за сахрану умрлих. Наредник Станишић је ово једва дочекао и да се учини важан он је са сељанима тајно почео да кроји план и исти је скројио на тај начин што је једног јутра освануло на овом месту неколико сељана са плуговима, који су почели да ору при чему је наредник Станишић испред њих стајао. Видевши ово, ми смо се упутили код г. Станишића и замолили смо га да ово земљиште не оре, јер ако он то земљиште заузме за станицу ми смо приморани да се сви селимо са овог места. На ове речи Станишић нам је изјавио: „селите се где хоћете, држава не мари ништа за 15-16 кућа што ће да расели”. И тако је ово земљиште и поорао“.³⁰

Социјални положај колониста био је толико незавидан да напади којима су били изложени нису били реткост. При том, не само да су били нападани од стране локалног живља и појединаца из редова жандармерије, већ

коју је осуђена решењем аграрне комисије“. – АЈ, 74-56-77, Молба житеља села Думош, 2. децембар 1930; Молба Азира Љахе из 1937. године.

²⁹ У извештају начелника лабског среза из 1921. године види се у којој мери су колонисти били угрожени од стране староседелаца. У том извештају о колонистима се наводи следеће: „Таквих грађана, који су сви досељеници, има за сада у овоме срезу веома мали проценат, и то само у неколико општина, но они због своје малобројности, мада су наоружани, не само што не могу да помогну одржању безбедности, него је напротив угрожавају, јер су готово стална мета за нападе Арнаута, који их, осећајући се надмоћнији, нападају, пљачкају, краду па и убијају и чине све да их из своје средине истисну, у чему су раније делимично успели“. – АЈ, 14-178-658, Извештај начелника лабског среза о нападима Албанаца на колонисте, 11. јануар 1921.

³⁰ АЈ, 74-56-77, Жалба 16 колонистичких породица из села Трпеза, 4. јануар 1932.

су представљали и директну мету за разбојничке банде и качаке³¹ који су из Албаније упадали на територију Косова и Метохије добрим делом управо да би дејствовали против њих. У тим нападима, који су посебно били интензивни у првим годинама колонизације, вршене су пљачке, паљевине, отимачине, па чак и убиства. Докумената у архивској грађи који о томе сведоче има довољно: у једном од њих, на пример, дотични Станоје Ацић, насељеник у Метохији, моли да добије земљу на другом месту будући да је стално изложен нападима качака који су му већ убили два брата и сестру;³² у другом, Милица Делетић моли да јој муж буде пуштен из затвора будући да као самохрана мајка себе и малолетну децу не може да заштити од опасности које их вребају на граници са Албанијом;³³ у трећем, извештава се о убиству насељеника и његове породице у селу Дубовик које је починио качак.³⁴

Сукобљеност са локалним становништвом и изложеност нападима разбојничких банди и качака, угроженост личне и имовинске безбедности, по свему судећи представљали су уобичајену појаву у животу колонизованих Срба. Да би се заштитили, дељени су им оружје и муниција,³⁵ а неретко су били укључивани у војне и жандармеријске одреде који су се борили

³¹ Реч *качак* је турског порекла и означава одметника од власти, хајдука, али и разбојника, пљачкаша. Међу Албанцима качаци се јављају у време када је трошно Турско царство већ било на издисају. Организовани у групе, пресецали су друмове, нападали су и пљачкали трговачке караване, отимали су стоку и палили турске ханове. Иако су турске власти против њих редовно слале војне одреде, било је случајева када је њиховом активношћу јавна безбедност била угрожена у тој мери да је обустављан чак и поштански саобраћај на појединим местима Косова и Метохије али и шире. Било је области где се државна власт апсолутно није осећала, толико да државне дажбине нису ни прикупљане јер се представници власти у страху од качака нису смели ни да појаве. До нарочито интензивирања качачких акција долази непосредно после Првог светског рата када српска војска са Косова и Метохије протерује аустро-немачке власти. Дејства качака тада добијају израженији политички карактер и усмеравају се директно против новоуспостављене јужнословенске државе и тамошњег српског становништва, посебно против оног које је спровођењем колонизације досељавано на земљу коју је добило аграрном реформом. Веома брзо, та дејства прерастају у оружани покрет, који је за циљ имао рушење српских власти и стварање јединствене албанске државе на свим просторима већински настањеним албанским становништвом. Качачки покрет у пуној снази трајао све до 1924. године, када је после дуготрајних борби, у којима су убијене његове вође, у потпуности неутрализован од стране жандармеријских и војних формација Краљевине СХС. – Драги Маликовић, *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918–1924*, Приштина–Лепосавић, 2005, 11–12, 295.

³² АЈ, 74-56-77, Захтев Канцеларије краља, од 20. децембра 1925, да буде проверена молба у којој Станоје Ацић тражи да му се додели друго земљиште за насељавање.

³³ АЈ, 74-56-77, Молба Милице Делетић – краљу Александру Карађорђевићу, 25. август 1930.

³⁴ АЈ, 14-180-665, Извештај начелства полиције Метохијског округа о убиству Радивоја Рашчанина и његове породице, 17. октобар 1924.

³⁵ АЈ, 96-1-5, Допис од 3. септембра 1919. којим Министарство за аграрну реформу препоручује Министарству војске да колонистима подели оружје и муницију; АЈ, 96-2-9, Извештај Министарства за аграрну реформу о ангажовању војних власти у спровођењу колонизације на подручју Пећи, 20. август 1921.

против качачких група.³⁶ У друштвеној средини у коју су насељавани колонисти су се јављали као слој који је од стране локалног живља, често без обзира на његов етнички и верски идентитет, углавном доживљавани као туђи елемент, који је држава из својих разлога инсталирала на њиховој територији. Сходно томе, однос староседелаца према колонистима у великој мери био је испуњен антагонизмом, услед чега је долазило до тога да колонисти буду друштвено изопштени, или, ради сопствене заштите, инкорпорирани у поједине државне структуре, у војне и жандармеријске одреде пре свега.

Закључак

Употреба архивске грађе у проучавању економско-социјалног положаја Срба колонизованих на Косову и Метохији у периоду између 1918. и 1941. године пружа одговарајуће резултате. Утолико више јер је реч о извору који је настао делатношћу стваралаца који су директно или индиректно били укључени у процес спровођења аграрне реформе и колонизације. У питању су надлежна министарства Краљевине СХС/Југославије, заједно са подручним и локалним органима, а онда и министарства која су у мањој или у већој мери долазила у додир са аграрном реформом и колонизацијом. Архивска грађа тих стваралаца данас је похрањена у фондovima Архива Југославије. Она садржи бројне молбе и захтеве поднете од стране колониста, разне уговоре, решења, судске списе који се односе на регулисање имовинско-правног положаја колониста, пореске извештаје, полицијска саопштења у вези са одређеним прекршајима и кривичним делима, новинске чланке итд.

Оно што је на основу документације у Архиву Југославије могуће закључити јесте да су прокламовани циљеви аграрне реформе и колонизације остварени само делимично. До 1941. године на Косову и Метохији насељено је око 12.000 породица, чиме је демографска, етничка и национална слика тог подручја донекле промењена, али економски положај насељеног становништва скоро да уопште није био поправљен. Он је у многим случајевима био још тежи него раније. Пуким досељавањем на земљу коју су добили аграрном реформом, колонисти, који су на Косово и Метохију долазили махом као сиромашни сељаци, нису могли очекивати бољитак уколико та земља није била погодна за обрађивање или уколико нису располагали материјалним средствима и пољопривредним оруђима. Пореска и финансијска оптерећења која су долазила од стране државе и аграрних заједница представљала су притисак којем су колонисти били стално изложени. Уз неадекватну помоћ, често и уз небригу власти, они су углавном били препуштени сами себи, што је све скупа водило једном исходишту: ка њиховом задуживању, економском пропадању, беди и потпуном осиромашењу.

³⁶ АЈ, 14-177-652, Извештај начелства полиције Звечанског округа о формирању наоружаних чета колониста као подршке власти у гоњењу качака, 13. јул 1922; АЈ, 14-178-658, Извештај начелства полиције Звечанског округа о сукобу између качака и чете жандармерије и наоружаних колониста, 10. април 1924.

У тесној повезаности са економским био је и социјални положај колониста. Будући да су одлукама аграрних власти колонисти неретко насељавани на земљишту које је произвољно одузимано староседелачком, пре свега муслиманском и албанском становништву, они су у месту насељавања наишли на непријатељство, антагонизам, па чак и на физичке нападе. У тим нападима, нарочито почетком 20-их година 20. века, предњачили су качаци, који се, између осталог и из политичких разлога, нису устручавали да колонисте и физички ликвидирају. Слабог имовинског стања, и без било каквог економског утицаја, колонисти су у таквој ситуацији остајали углавном друштвено маргинализовани и осуђени на подозрење и супротстављеност средине у којој су настањивани. У складу са тим, судбина која их је задесила у вихору Другог светског рата, када су, као и у сваком другом рату, завладали насилије и оружје, није могла бити другачија.

Архивска грађа садржи информације на основу којих је могуће доћи до сазнања о економско-социјалном положају колониста на Косову и Метохији, али у бављењу том темом није довољно ослонити се само на ту врсту извора. У проучавању прошлости неопходно је користити све сачуване и расположиве историјске изворе, како би та прошлост била сагледана на што целовитији начин. Документација у Архиву Југославије свакако говори да социјални положај колониста није био на завидном нивоу и да они у средини у коју су досељавани нису били добро прихваћени. Поставља се, међутим, питање да ли је само на основу те документације могуће тврдити да је тако нешто било и потпуна истина. Да ли је било случајева, ређих или чешћих, да су са староседеоцима, својим комшијама, живели у добрим односима и уз узајамно поштовање? С тим у вези, треба водити рачуна о функцији архивске грађе и карактеру информација које садржи. У питању су информације које настају као траг рада и пословања стваралаца који имају одређену, углавном јасно дефинисану делатност, и који најчешће не задире превише у свакодневицу људи, у онај део њихове стварности који заправо највећим делом детерминише и осликава догађаје у њиховом животу. У тај део стварности спадају рад, привређивање, међуљудски односи, слободно време, економско-социјални положај. У том контексту, архивску грађу, која се према веродостојности података које садржи убраја у изворе првог реда, свакако треба узети као неизоставну, али такође и уз одређену резерву, као недостатну у процесу долажења до свеобухватних и сигурних сазнања.